

πινων ἀντιθέσεων. Ὁ Αχόμα καὶ σὲ μιὰ σοσιαλιστικὴ κοινωνία, ὅταν λείψει ἡ πάλη τῶν τάξεων, θὰ ὑπάρχει πάντα πάλη στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο. Γιατὶ ἡ κοινωνία δὲν ἀπελευθερώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ ὅλη τὴν πολυμορφία τῶν ἐπιθυμιῶν του, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν δύναμη καὶ τὸν πλοῦτο τῆς ἔξελιγμένης ἀνθρώπινης φύσης. Ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀντίθεση αἰτιῶν ὑπάρχει ἐκλογή. Καὶ ἐκλογὴν θὰ πεῖ ἐλευθερία. Οἱ μαρξιστικὲς προσπάθειες νὰ δῶσουν μιὰ σοσιαλιστικὴ λύση στὰ καθαρὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα φαίνονται πολὺ λίγο ἐπιστημονικὲς καὶ μάλιστα κάπως ἀπλοϊκές. Ὁ Μάρκος δὲν μπόρεσε νὰ κύσει, μὲ τὴ βοήθεια τῆς οἰκονομικῆς ἀντίληψης, τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας.

* *

Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας βλέπει τὰ γεγονότα μὲ συνέχεια καὶ διηγιέται τὴν ὁδύσσεια τῆς παγκόσμιας συνείδησης. Ἀλλ’ οἱ φιλόσοφοι ποὺ, ὅπως ὁ Πλάτων ἢ ὁ Ρουσσώ, ζητοῦν τὴν προσήλωση, τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους σ’ ἔναν ἰδανικὸ τύπο ἢ τὴν ἐπιστροφὴ σ’ ἔνα πρωτόγονο στάδιο τῆς ἔξελιξης τῆς ἀνθρωπότητας (χρυσῆ ἐποχή, φυσικὴ κατάσταση) μᾶς ἐμποδίζουν νὰ συλλάβουμε τὸ νόημα τῆς ἱστορίας. Γιατὶ «δὲν ὑπάρχει παρακμὴ ποὺ δὲν κλείνει μέσα της, ταυτόχρονα, τὴν ἔτοιμασία καὶ τὸ σχηματισμὸ μιᾶς καινούριας ζωῆς κ’ ἐπομένως τὴν πρόοδο», γράφει ὁ Κρότσε. Σύμφωνος μὲ τὴν ἔξελικτικὴ ἀποψη τῆς ἱστορίας, γιὰ νὰ συμβιβάσει τὴ θρησκεία μὲ τὴν ἐπιστήμη, ὁ σοφὸς ἵσουέτης καὶ παλαιοντολόγος Teilhard de Chardin ὑποστήριξε πῶς ὁ Θεὸς δημιούργησε μόνο τὸ κύτταρο καὶ τὸ προϊκισε μὲ τὴ δύναμη νὰ μεταβληθεῖ, μιὰ μέρα, στὸ διάστημα τῶν ἐποχῶν, σὲ ἄνθρωπο.

Ἡ θεολογικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας βασίζει τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας σὲ δυνάμεις ὑπερφυσικὲς καὶ

όριζει, για τελικὸ στάδιο τὴν ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας, σκοποὺς μεταφυσικούς. Ὡς ψυχοκρατία (ἀνιμισμὸς) τῶν πρωτόγονων ἀνθρώπων, που δίνουν ψυχὴ σ' ὅλη τὴ φύση, εἶναι τὸ πρῶτο στάδιο στὴν ἐξέλιξη τῆς θρησκευτικῆς σκέψης. Ὁ ἴστορικὸς - ἐπιστήμονας πρέπει λοιπὸν νὰ παραμερίσει τὴν ἀνιμιστικὴ ἐξήγηση τῶν γεγονότων τῆς φύσης καὶ νὰ τὰ καταλάβει σὰ σύμφωνα μὲ ὅρισμένους νόμους.

Απὸ αὐτὴν τὴν ἀπόψη εἶχε δίκαιο ὁ Ταίν ὅταν ἔγραψε: «Η φιλοσοφία τῆς ἴστορίας ἐπαναλαμβάνει, σὰν πιστὴν εἰκόνα, τὴ φιλοσοφία τῆς φυσικῆς ἴστορίας». Άλλα, τὴ φιλοσοφία τῆς φυσικῆς ἴστορίας. Άλλα, τὸ ἰστορικὸ τοῦ ἀνθρώπου μᾶς εἶναι πιὸ προσιτὴ ἀπὸ τὴ γνώση τῆς φύσης, γιατὶ αὐτὴ ἡ ἴστορία δημιουργήθηκε ἀπὸ ἡμᾶς. Ἐπειτα, ὅπως εἶπε ὁ Ντιλτάν, ἐξηγοῦμε τὴ φύση καὶ κατανοοῦμε τὸν ἀνθρωπὸ.

Ο ἴστορικὸς δὲν μπόρει ν' ἀριθμεῖ τὴν ἐπίδραση τῶν μεγάλων θρησκειῶν: τοῦ βουδισμοῦ, τοῦ μαζδαϊσμοῦ, τοῦ ἰσλαμισμοῦ καὶ πρὸ πάντων τοῦ χριστιανισμοῦ. Αὐτὸς ἐπέτυχε στὸ Μεσαίωνα τὴ μεγαλύτερή του ἐπίδοση, στὴ Δυτ. Εὐρώπη καὶ στὸ Βυζάντιο, ὅταν ἡ θρησκεία ἦταν τμῆμα τοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ὅχι, ὅπως σήμερα, ὑπόθεση προσωπική. Μὰ τελικὰ ἀνάδειξε ἔναν ἀριστοκρατικὸ καὶ ἀστικὸ πολιτισμό, σὲ ὅφελος μᾶς μικρῆς μόνο μειοψηφίας, ἐνῶ ὁ λαός, ἦταν ἀκινητοποιημένος σ' ἔνα χαμηλὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο, που δὲν εἶχε προοδεύσει πολὺ ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχή. Ο φιλελευθερισμὸς στάθηκε ὁ κύριος ἀντίπαλος τῶν εὐγενῶν καὶ προσπάθησε νὰ ἐφαρμόσει τὴν ἀρχὴ τῆς ἴσοτητας τῶν πολιτῶν, σύμφωνα μὲ τὸ Λόγο τοῦ Χριστοῦ.

Δὲν πρέπει νὰ συγχέουμε τὴ θεολογικὴ ἐσχατολογία τῆς ἴστορίας μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν διαφόρων θρησκευτικῶν δογμάτων στὴν ἴστορικὴ ἐξέλιξη. Γιατὶ δὲν μπόροῦμε νὰ καταλάβουμε ἵκανοποιητικὰ πολλὰ ἴστορικὰ γεγονότα χωρὶς νὰ μελετήσουμε καὶ τὶς θρησκευτι-

κές πεποιθήσεις τῆς ἐποχῆς τους. Αὐτὸ ποὺ ὁ Fustel de Coulanges ἔγραψε γιὰ τὸ «'Αρχαῖον "Αστυ» μπόρεῖ εὔκολα νὰ τὸ μεταφέρουμε καὶ στὴ νεώτερη ἴστορία : «Κυττάξτε τοὺς θεσμοὺς τῶν ἀρχαίων, χωρὶς νὰ σκεφθῆτε τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τους, θὰ τοὺς βρῆτε σκοτεινούς, περίεργους, ἀνεξήγητους... Μὰ βάλετε δίπλα σ' αὐτοὺς τοὺς θεσμοὺς καὶ τοὺς νόμους τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις. Τὰ γεγονότα γίνονται ἀμέσως πιὸ καθαρὰ καὶ ἡ ἐξήγησή τους θὰ παρουσιαστεῖ μόνη της». **Καὶ πραγματικά, ἡ ἐπίδραση τῶν ξακουστῶν κατακτητῶν ἡ τῶν μεγάλων πολιτικῶν εἶναι πολὺ μικρή,** συγχρινόμενη μὲ τὴν ἐξουσία ἐνὸς Βούδδα, ἐνὸς Χριστοῦ ἡ ἐνὸς Μωάμεθ¹.

«Ἡ συνηθισμένη φιλοσοφία τῆς ἴστορίας ἵκανοποιεῖται νὰ κουνᾶ τὸ δαδὶ τῆς θρησκείας στὰ σκοτάδια ποὺ θέλει νὰ φωτίσει», εἶπε ὁ Νίτσε. 'Αλλά, νομίζω, πῶς ἀδικοῦμε τὴ Θεία Πρόνοια, φορτώνοντας πάνω της ὅλες τὶς κακότητες τῶν ἀνθρώπων. Βέβαια δὲ βλέπουμε στὴν ἴστορία τὴν τιμωρία τῶν κακῶν καὶ τὴν ἀνταμοιβὴ τῶν κακῶν. Πολὺ πρὶν ἀπ' τὸν "Αγιο Αγουστῖνο, ὁ Πλούταρχος ὑποστήριξε στὰ «'Ηθικά»

1. Οἱ πρῶτες θρησκεῖες δὲν εἶχαν καὶ ἡθικὸ περιεχόμενο. 'Αντίθετα μάλιστα, ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦταν ὑπόδειγμα ἀνηθικότητας. «Ο "Ομηρος κι ὁ Ἡσίοδος, γράφει ὁ Ξενοφάνης, ἀπέδωσαν στοὺς θεοὺς ὅλα τὰ ἐλαττώματα καὶ ὅλα τὰ ψεγάδια ποὺ εἶναι γιὰ τοὺς ἀνθρώπους αἰτίες ἀτιμίας. Τοὺς ἔκκαναν κλέφτες, ἀκόλαστους καὶ ψεῦτες». Τὴν ἡθικὴ ἔφεραν στὴ θρησκεία ὁ Ἰουδαϊσμός, ὁ Βουδισμὸς καὶ πρὸ πάντων ὁ Χριστιανισμός.

'Ο Ἰσλαμισμὸς ξεκινᾶ ἀπὸ τὴ Βίβλο, δὲν ἔχει οὐσιαστικὰ πνευματικὸ περιεγόμενο, ἀλλὰ δίνει μεγάλη προσοχὴ στὴν τήρηση τῶν τύπων. Κάποιος ὄσιος (μαραμπού) δοξάστηκε γιατὶ διάβασε τὸ κοράνι 70.000 φορές. "Ετσι ἔπαθε πλύση τοῦ ἐγκεφάλου κ' ἔγινε ἀνίκανος νὰ σκεφτεῖ. Τὸ ἕδιο φαινόμενο παρουσιάζει κ' ἡ Μακρινὴ Ἀνατολή. 'Η Ἰνδία ἀποτελματώθηκε στὸν ὁπισθιδρομικὸ Ἰνδουϊσμό, ποὺ ἔδιωξε τὸ βουδισμὸ ἀπὸ αὐτὴ τὴ χώρα. Καὶ ἡ Κίνα ἀναζήτησε τὴ φυγὴ τῆς στοὺς καπνοὺς τοῦ ὁπίου ἀρχικὰ καὶ στὶς σκέψεις τοῦ Μάο-Τσὲ-Τούγκ ἀργότερα, καίοντας τὰ παλιὰ βιβλία, δηλ. τὰ ἴστορικὰ τεκμήρια τοῦ πολιτισμοῦ της.

του τὴν ἀποψην πώς ἡ τιμωρία μπορεῖ νὰ ἔρθει ἀργά στοὺς ἀπογόνους αὐτῶν ποὺ ἔφταιξαν. Διαφωνεῖ ὅμως σ' αὐτὰ ὁ Βολταίρ, ποὺ ἔγραψε στὸ Δοκίμιό του γιὰ τὰ ἥθη τῶν ἐθνῶν : «"Ας ἀφήσουμε εὐλαβικὰ κάθε τι ποὺ εἶναι θεῖκὸ στοὺς θεματοφύλακές του. 'Εμεῖς δὲς καταπιαστοῦμε ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ ἴστορικὸ μέρος». Τὴν θεολογικὴν ἀντίληψην τῆς ἴστορίας διαδέχτηκε ἡ μεταφυσικὴ, ποὺ στὴν Θέση τῆς θείας πρόνοιας βάζει τὴν 'Ιδέα καὶ ἴστορία εἶναι ἡ «πραγματοποίησή της». «Τὸ πνεῦμα, ἡ ἀποφασιστικὴ του Θέληση κυβερνοῦσε καὶ κυβερνᾶ τὰ γεγονότα τοῦ κόσμου», λέει ὁ σπουδαιότερος ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς σχολῆς, ὁ Χέγκελ¹. Ἡ μεταφυσικὴ ἀντίληψη κληρονόμησε ἀπὸ τὴν θεολογικὴν τὴν ἔννοιαν τῆς ἴστορικῆς ἐνότητας. Καὶ παρὰ τὸν λίγο ἐπιστημονικό τῆς χαρακτῆρα περικλείνει ἕνα μέρος ἀλήθειας, δηλαδὴ τὴν ἀνάγκη καὶ τὴν σπουδαιότητα τῶν γενικῶν ἰδεῶν, ὅταν πρόκειται νὰ καταλάβουμε τὴν ἴστορικὴν πραγματικότητα. 'Αλλ' ἡ μεταφυσικὴ ἀντίληψη καταντᾶ φανταστικὴ, γιατὶ παραχωρεῖ στὴν 'Ιδέα τὴν κυρίαρχη Θέση, τὴν τοποθετεῖ πάνω ἀπὸ τὰ γεγονότα, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ούσια τῆς ἴστορίας. Θέλει νὰ τὰ δέσει στὸ κρεββάτι τοῦ Προκρούστη. "Οσο γιὰ τὸν μαχητικὸν ὄρθιολογισμό, ποὺ ἐπιχείρησε νὰ ἐπιβάλει ἡ Γαλλικὴ 'Ἐπανάσταση, αὐτὸς καρατομήθηκε μαζὶ μὲ τὸ Ροβεσπιέρο. Σήμερα ἐπικρατεῖ ἡ ρεαλιστικὴ, ἡ λεγόμενη ἐπιστημονικὴ ἀντίληψη τῆς ἴστορίας, ποὺ ἀναζητᾶ στὴν

1. Στὸ διάλογό του γι' αὐτοὺς ποὺ ἀργά τιμωρεῖ ἡ θεῖκὴ δικαιοσύνη, ὁ Τίμων ρωτᾷ ἀν εἶναι σωστὸ δ θεὸς νὰ ρίχνει τὰ σφάλματα τῶν ἐνόχων γονέων στὰ παιδιὰ καὶ στὰ ἐγγόνια τους. Κι δ ἴστορικὸς μας παρατηρεῖ πώς, ἀφοῦ παραδεχόμαστε τὴν κληρονομιὰ τῶν οἰκογενειακῶν τιμῶν, πρέπει ν' ἀναγνωρίζουμε πώς ἔνα ἀρχικὸ ἐλάττωμα μπορεῖ νὰ βαραίνει κι δλόχληρη μιὰ φυλή. 'Ιδιαίτερα εἶναι δίκαιο τὸ παιδὶ νὰ μοιράζεται μὲ τὸν πατέρα του τὶς τιμωρίες καὶ τὶς ἀμοιβές, ὅσο κι ἀν ὁ Βίων ὑποστηρίζει πώς δ θεός, τιμωρῶντας τὰ παιδιὰ τῶν κακούργων, φαίνεται περισσότερο γελοῖος ἀπό ἔνα γιατρὸ ποὺ δίνει τὸ γιατρικὸ στὸ παιδὶ ἢ στὸ ἐγγόνι γιὰ τὴν ἀρρώστια τοῦ πατέρα ἢ τοῦ παπποῦ του.

ίδια τὴν ἴστορία τὰ στοιχεῖα τῆς λογικῆς ἐρμηνείας. Προσπαθεῖ νὰ γνωρίσει τὸν ἀνθρώπο ἀπ' τὸ παρελθόν καὶ τὰ ἔργα του.

‘Ο Τζῶν Λὸκ θέλησε ν’ ἀντικαταστήσει τὰ θρησκευτικὰ κριτήρια μὲ κοινωνικά. Στὸ «Δοκίμιο γιὰ τὴν ἀνθρώπινη νόηση» ἀπόδειξε πῶς οἱ ίδεες ἡ οἱ ἀρχὲς τῶν ἀνθρώπων τοὺς ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, κι αὐτὸς εἶναι ἀληθινὸς τόσο γιὰ τὶς θεωρητικὲς ἀρχὲς ὅσο καὶ γιὰ τὶς πρακτικὲς ἡ ἡθικὲς ἀρχές, ποὺ ποικίλλουν μὲ τοὺς καυσούς καὶ τοὺς τόπους. “Οταν οἱ ἀνθρώποι καταδικάζουν μιὰ πράξη, αὐτὸς γίνεται γιατὶ ἡ πράξη αὐτὴ τοὺς εἶναι βλαβερή. “Οταν τὴν ἐπαινοῦν, αὐτὸς γίνεται γιατὶ τοὺς εἶναι ωφέλιμη. Τὸ κοινωνικὸ συμφέρον καθορίζει λοιπὸν τὶς κρίσεις τῶν ἀνθρώπων στὸν τομέα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς¹. Σήμερα δίνουμε ὑπερβολικὴ σημασία στὸν οἰκονομικὸ παράγοντα καὶ ξεχνοῦμε πῶς τὸ κεφάλαιο, τὰ πιστωτικὰ ἰδρύματα, οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις δὲν εἶχαν ἀκόμα ἀναπτυχθεῖ στὸ παρελθόν, ὅπου ἡ ἀτομικὴ ἔργασία ἀπορροφοῦσε σχεδὸν ὅλη τὴν ζωὴ τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τοῦ πληθυσμοῦ. ’Αλλ’ οἱ καθιερωμένες ίδεες ἡ καὶ οἱ προλήψεις τῶν διαφόρων λαῶν ἀντιδροῦν στὴν ἐπικράτηση τοῦ οἰκονομικοῦ ὄρθολογισμοῦ. Μιὰ ἀπαρχαιωμένη ἰδεολογία μπορεῖ νὰ συγκρατήσει τὴν οἰκονομία καὶ νὰ ἐμποδίσει τὴν ἀλλαγὴ της, πολὺ περισσότερο ἀπ’ ὅ,τι φαντάζονται οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἴστορικοῦ ὑλισμοῦ.

‘Ο ”Εγκελς ἀναγνωρίζει πῶς ὁ Μάρξ κι αὐτὸς εἶναι ὑπεύθυνοι γιατὶ μερικοὶ νέοι ὑποστήριξαν, περισσότερο ἀπ’ ὅ,τι ἔπρεπε, τὴν οἰκονομικὴ ἀποψη, ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὶς πολιτικές, νομικές καὶ θρησκευτικὲς ἀπόψεις. ”Ολη ἡ ἴστορία δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ μόνον ἀπὸ οἱ-

1. Γι’ αὐτὸς ὁ ωφελιμισμὸς ταυτίζει τὸ ἡθικὸ μὲ τὸ ωφέλιμο, δηλ. μὲ αὐτὸς ποὺ προάγει τὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν Χόμπς, Μπένθαμ, Μίλλ καὶ Κόντ.

κονομικούς λόγους. Γι' αὐτόν, κύριες αἰτίες τῆς ἀνθρώπινης προόδου εἶναι οἰκονομικές καὶ ὁ κύριος συντελεστὴς στὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ εἶναι οἰκονομικός. Μπορεῖ πολλὲς ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ Μάρκου νὰ εἶναι λαθεμένες καὶ πολλὲς ιστορικὲς ἔρμηνεῖες του νὰ εἶναι ὑπερβολικές, ἀν καὶ αὐτὸς διαπίστωσε τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ρόλο τοῦ κεφαλαίου στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα καὶ στοὺς σύγχρονους καιρούς : Τὸ κεφάλαιο ἦταν τότε ἐμπορικὸ κι ὅχι βιομηχανικό. Ἐπομένει μιὰ βάση ἀλήθειας στημαντικὴ στὴ θεωρία του, ἡ σημασία τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντα στὴν ιστορία, ποὺ δὲν εἶναι ὅμως ἀποκλειστική, ὅπως αὐτὸς ὑποστήριζε. Σήμερα ἡ οἰκονομικὴ ἔρμηνεία τῆς ιστορίας ἔχει τὴν ἔννοια ὅχι πῶς οἱ οἰκονομικές σχέσεις ἔχουν ἀποκλειστικὴ ἐπίδραση, ἀλλ' ἐπικρατέστερη, κανονίζοντας τὴν πρόοδο τῆς ιστορίας. Ἀλλ' ὁ Κρότσε εἶναι ἀντίθετος στὸ Μαρξισμό, γιατὶ πιστεύει πῶς ἡ Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰώνα ἐξηγούεται ἀπὸ τὴν ὄρμὴ γιὰ τὴν ἐλευθερία, ποὺ ἐνσαρκώνει ἡ ἀστικὴ τάξη, κι ὅχι ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν. Καὶ πραγματικά, αὐτὴ δημιούργησε τὸν φιλελευθερισμό, ποὺ ἔχει σύμβολο τὴν πολιτική, κοινωνικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐλευθερία, μὲ τοὺς Λόκ, Ρουσσώ καὶ "Ανταμ Σμίθ.

Συμπερασματικά, ὁ Ἀριστοτέλης ἀνάπτυξε τὴν ἀμοιβαία σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν πολιτική, τὴν ἡθικὴ καὶ στὴν οἰκονομική. Ἀλλ' οἱ νεώτεροι φιλόσοφοι ξεχώρισαν κάθε μιὰν ἀπὸ αὐτές. Ὡστόσο ὁ Ἐρ. Πιρένν, ἐξετάζοντας τὸ πέρασμα τῆς Δύσης, ἀπ' τὸ ρωμαϊκὸ μεσαιωνικὸ πολιτισμὸ, παρατηρεῖ πῶς δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν βαρβαρικῶν εἰσβολῶν, ὅπως συνήθως γράφουν, ἀλλ' ἐπίδραση δύο κυρίως γεγονότων : τῆς εἰσβολῆς τῶν Μωαμεθανῶν, ποὺ ἔκαναν τὴ Μεσόγειο δική τους θάλασσα καὶ σταμάτησαν τὸ ἐμπόριο ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση καὶ ἐπειτα τῆς ἴδρυσης τοῦ Κράτους τοῦ Καρλομάγνου, μακριὰ

ἀπὸ τὴν Μεσόγειο, κράτους ποὺ βασιζόταν στὴ φεουδαρχία κ' ἔφερε ἔτσι τὴν πνευματικὴν παρακμήν, ἀφοῦ συγκέντρωσε τὴν παιδεία στὰ χέρια τοῦ καθολικοῦ κλήρου. Βλέπουμε λοιπὸν τὴν ἀλληλοεπίδραση τοῦ οἰκονομικοῦ, τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ παράγοντα.

Οἱ ὄπαδοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ξεχνοῦν ἐνα μεγάλο ἱστορικὸ παράγοντα : τὴν θρησκεία, ποὺ ἔφερε τόσους πολέμους, τόσες συγκρούσεις καὶ τόσες ἀλλαγές, ἀφοῦ καὶ ὁ Λουκρήτιος ἔγραψε στὴν ἐποχή του : *tantum religio potuit suadere malorum*¹. Καὶ ὁ Καρλάντ συνοւπίζει τὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας σὲ τρεῖς λέξεις : γθέες, σήμερα, αὔριο, δηλαδὴ εἰδωλολατρία, χριστιανισμὸ καὶ... δὲ μᾶς δίνει τὴν τελευταία ὄνομασία. 'Ο Κρότσες ὑποστηρίζει πώς ὁ μαρξισμὸς δὲν εἶναι φιλοσοφικὸ σύστημα τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ μέθοδος, ποὺ ἔχει σκοπὸ μιὰν ἐξήγηση τῆς ἱστορίας. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνοῦμε πώς τὸ μαρξιστικὸ ἱστορικο-κοινωνικὸ σύστημα εἶναι μαζὶ καὶ πολιτικὸ δόγμα. Γι' αὐτὸ κι ὁ Μάρκος γράφει : «Οἱ φιλόσοφοι προσπαθοῦν, μὲ κάθε τρόπο, νὰ ἐξηγήσουν τὸν κόσμο, ἐνῶ πρέπει νὰ τὸν ἀλλάξουμε». 'Αλλ' ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσουμε πώς καὶ τὰ χριτήριά μας πρέπει νὰ εἶναι ὅμοιόμορφα. Κρίνουμε συνήθως τὴν κεφαλαιοκρατία ἀπὸ τὰ λάθη καὶ τὶς ἀτέλειες της, ἐνῶ τὸ σοσιαλισμὸ ἀπὸ τοὺς τελικοὺς σκοπούς του. "Ετσι

1. 'Η θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση ἦταν τὸ προξύμι γιὰ τὴ διάλυση τῶν θεοκρατικῶν πολιτευμάτων στὴ Δ. Εύρωπη. "Εκανε τοὺς ἀνθρώπους νὰ περάσουν ἀπὸ τὴν ἡθικὴ τοῦ φόβου στὴν ἡθικὴ τῆς ἐλευθερίας. Οἱ θρησκευτικοὶ πόλεμοι ἀρχισαν στὸ Μεσαίωνα μὲ τὶς Σταυροφορίες ἀλλὰ γενικεύτηκαν μὲ τὴ Μεταρρύθμιση, ποὺ εἶχε ἀποτέλεσμα ὁ πληθυσμὸς τῶν γερμανικῶν χωρῶν νὰ μειωθεῖ ἀπὸ 17 ἑκατομμύρια σὲ 3 ½. Μὰ καὶ ἀργότερα, στὸν καιρὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ὁ Ρῶσος στρατηγὸς Σαβούρωφ πῆγε νὰ πολεμήσει τὴν ἀθετὰ στὴ Γαλλία μὲ 30.000 Κοζάκους, ἀφήνοντας στὰ πεδία τῶν μαχῶν τοὺς 20.000. Οἱ θρησκευτικοὶ πόλεμοι εἶναι συχνοὶ στὰ ισλαμικὰ κράτη καὶ ὁ ιερὸς πόλεμος τοῦ Μάγδη, στὸ Σουδάν, εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ του ἔκφραση.

π.χ. ἔξηγοῦμε τὶς φρικαλεότητος τοῦ σταλινισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς βιομηχανικῆς συγκέντρωσης (P. Ἀρόν).

‘Ο Χέγκελ ἔφερε στὴ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας τὴν ἵδεα πώς ἡ λογικὴ κυριαρχεῖ στὸν κόσμο καὶ ἡ ἴστορία τοῦ κόσμου μᾶς παρουσιάζεται σὰ μιὰ λογικὴ διαδικασία. ‘Η φιλοσοφία τῆς ἴστορίας, λέει, εἶναι ἡ λογικὴ μορφὴ τῆς ἴστορίας, τὸ περιεχόμενό της εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἴστορίας, καὶ ἐπομένως ἡ παγκόσμια ἴστορία εἶναι ὀρθολογική. «’Αποδίδουν, γράφει, στὴ φιλοσοφία δικές της σκέψεις, ποὺ ἡ θεωρία θὰ μποροῦσε νὰ βγάλει μόνη της, χωρὶς νὰ λογαριάσουν τὴν πραγματικότητα ποὺ δίνει τὸ περιεχόμενο τῆς ἴστορίας. Θὰ μεταχειρίζονται τὴν ἴστορία σὰν πρώτη ὕλη, δὲ θὰ τὴν ἄφηναν ὅπως εἶναι, ἀλλά, ἀντίθετα, θὰ τὴν τακτοποιοῦσαν σύμφωνα μὲ τὴν ἵδεα τους καὶ θὰ ἔχτιζαν a priori μιὰν ἴστορία... ’Ενῶ ἡ ἴστορία ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὴν νόηση ν’ ἀφήσει στὸ ἀντικείμενο τὴν ἀνεξαρτησία του καὶ νὰ συλλάβει τὴ λογική του σύνθεση». Οἱ ὀπαδοί του ὑποστηρίζουν πώς καμιὰ φιλοσοφία, πρὶν ἀπ’ τὸν Χέγκελ, δὲν πέτυχε ν’ ἀκολουθήσει τὴ ζωὴ ἀπὸ τόσο κοντά στὶς προσπάθειες καὶ στοὺς δισταγμούς της, στὶς λύπες καὶ στοὺς θριάμβους της, στὸ ἀριστούργημά της, τὴν ἴστορία.

‘Αλλ’ ὁ ἔγελειανὸς ἵδεαλισμὸς βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ βασίζεται στὶς θρησκεῖες. ‘Ο Ιουδαϊσμὸς ἀντιπροσωπεύει γι’ αὐτὸν τὸ καθῆκον, ὁ Κούμφουκισμὸς τὴν τάξη, ὁ Μωαμεθανισμὸς τὴ δικαιοσύνη, ὁ Βουδδισμὸς τὴν ὑπόμονὴ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς τὴν ἀγάπη. Αὗτὰ ὅμως εἶναι τὰ ἵδεώδη, ποὺ ἡ ἴστορία δὲν πραγματοποίησε. ‘Ωστόσο, ὁ Χέγκελ πιστεύει πώς τὸ περιεχόμενο τῆς Λογικῆς εἶναι ἡ ’Ιδέα τοῦ θεῖκοῦ, οὐσιαστικὰ τὸ Σχέδιο τοῦ Θεοῦ. “Αν τὴν ἔξετάσουμε σὰν παγκόσμια ἴστορία, ἡ Λογικὴ δὲν εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ θέληση, ἀλλ’ ἡ δράση τοῦ Θεοῦ. ”Ετσι ἡ συνολικὴ ἀντίληψη τῆς ἴστορίας τοῦ “Αγιου Αὐγουστίνου μεταμορφώθηκε σ’ ἔναν ντετερμινισμό, ποὺ βασιλεύει σ’ αὐτὴ μὲν

τὴν ἐγελειανὴν διαλεκτικήν. "Ἐπειτα ὁ Χέγκελ, γράφει ὁ Κρότσε, ποὺ εἶχε ἔκφράσει μὲ τόση σαφήνεια τὴν μεγάλην ἀρχὴν πώς «κάθε τι τὸ πραγματικὸν εἶναι ὄρθιολογικὸν καὶ κάθε τι τὸ ὄρθιολογικὸν εἶναι πραγματικόν», ἔνοιωσε ὁ Ἰδιος κ' ἐγὼ δὲν ξέρω ποιὸ φόβο μπροστὰ σ' αὐτὴν τὴν ρήση... Κι ἄρχισε νὰ κάνει διάκριση ἀνάμεσα σὲ μιὰν ὄρθιολογικότητα, ποὺ εἶναι στὸ ἀλήθεια ὄρθιολογικὴ καὶ ἀναγκαῖα, καὶ σὲ μιὰ πραγματικότητα ποὺ εἶναι αἰσχρὴ καὶ τυχαία. Ἐτσι μπλέχτηκε καὶ πελάγωσε». Καὶ ὁ Νίτσε πολεμᾷ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἐγελειανοῦ ἴδεαλισμοῦ. «Ἡ ἱστορία, λέει, δὲν εἶναι ἔργο λογικῆς. Εἶναι γεμάτο ἀπὸ τυχαῖες συμπτώσεις καὶ παραλογισμούς καὶ ὅποιος δὲν καταλαβαίνει ὡς ποιὸ βαθὺὸ ἡ ἱστορία εἶναι κτηνώδικη καὶ χωρὶς νόημα δὲν μπορεῖ νὰ νοιώσει διόλου τὸ κίνητρο ποὺ δίνει νόημα στὴν ἱστορία». Στὸ Ἰδιο συμπέρασμα φτάνει κι ὁ Ρένζι. «Ἡ ἱστορία, ποὺ εἶναι ἡ ἐξήγηση μιᾶς πραγματικότητας χωρὶς λογική, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ σειρὰ συντυχιῶν, δηλαδὴ γεγονότων παράλογων».

’Αντίθετα μὲ τὸν Χέγκελ, ποὺ ἥθελε ν’ ἀνακαλύψει τὴν κυριαρχία τῆς λογικῆς στὴν Ἰστορία, ὁ Σοπενάουερ πρόβαλε τὸ νόμο τῆς ἀνθρώπινης θέλησης. Καὶ ὑποστηρίζει πῶς «ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία τῆς Ἰστορίας πρέπει ν’ ἀναζητηθεῖ στὴν ἀποψη πῶς, μέσα σὲ δλες τὶς ἀδιάκοπες ἀλλαγὲς καὶ στὴ σύγχυσή τους, βρισκόμαστε μπρὸς στὴν ἴδια φύση, ποὺ δὲν ἀλλάζει... Ἡ Ἰστορία εἶναι πάντα ἡ ἴδια, μὲ διαφορετικὲς μορφές... Στὰ κεφάλαια τῆς Ἰστορίας τῶν ἐθνῶν μόνο τὰ ὄνόματα καὶ οἱ ἡμερομηνίες ἀλλάζουν, ἀλλὰ τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο εἶναι παντοῦ τὸ ἴδιο... "Ο, τι μᾶς διηγιέται ἡ Ἰστορία εἶναι πραγματικὰ τὸ μακρόσυρτο, βαρὺ καὶ μπερδεμένο ὄνειρο τῆς ἀνθρωπότητας". Τὶς ἴδιες γνῶμες ὑποστηρίζει καὶ ὁ Ντελφίκο, γράφοντας πῶς ἡ Ἰστορία ἔχει πάντα γιὰ θέμα (τὰ γεγονότα ποὺ ἐπαναλαμβάνονται σὲ διάφορους τόπους καὶ σὲ διάφορες στιγμές. Καὶ

ἐπειδή, ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὶς διαφορὲς τῶν ἀτόμων καὶ ὅσες προκαλοῦν οἱ τοπικὲς συνθῆκες, οἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἔκφραση τῆς ἴδιας ὁργάνωσης καὶ τῆς ἴδιας φύσης, φτάνουμε στὸ συμπέρασμα πώς ἡ Ἰστορία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι, μὲ διαφορετικὰ ὀνόματα, παρὰ ἡ ἀδιάκοπη ἐπανάληψη τῶν ἴδιων πραγμάτων καὶ τῶν ἴδιων πράξεων».

“Ετσι οἱ ὄπαδοὶ τῆς Ἰστορικῆς σχετικότητας πιστεύουν πώς ὁ ἀνθρωπὸς μένει πάντα ὁ ἴδιος, στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Εἶναι κάτι τὸ ἀμετάβλητο στὴν Ἰστορία, ὅπως πίστευε ὁ Μακιαβέλλης. ‘Ο Θουκυδίδης ὅμως παραδέχεται πώς ἡ Ἰστορία του θὰ ἔχει χρησιμότητα ὥσο ἡ φύση τῶν ἀνθρώπων δὲν ἀλλάζει. ‘Ωστόσο δὲν ἀρνιέται τὴν ἀλλαγὴ, ἀφοῦ γράφει πώς οἱ παλαιότεροι “Ἐλληνες εἶχαν πολλὲς συνήθειες, ὅμοιες μ’ ἔκεινες ποὺ ἔχουν καὶ σήμερα οἱ βάρβαροι. Γενικὰ ὑπόστηρίζεται πιὰ πώς ὁ ἀνθρωπὸς βελτιώνεται μὲ τὴν παιδεία, στὴν πλατύτερη ἔννοια τῆς kultur. ‘Ο Σπένγκλερ ἀναλύει τὶς ἀλλαγὲς τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, περιγράφοντας καὶ τὰ στάδια τους. Καὶ στὴν ἐποχὴ μας αὐτὴ ἀλλάζει τόσο γρήγορα, ὥστε ἡ νέα γενιά δὲν μπορεῖ νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τὴν παλιά.

Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας, τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀναγκαιότητας εἶναι, ἵσως, ὅπως ἀναπτύξαμε καὶ παρὰ πάνω, τὸ κύριο πρόβλημα τῆς Ἰστορίας. ‘Υπάρχει πάντα μιὰ διαλεκτικὴ ἀνάμεσα στὴν παράδοση καὶ στὴν ἐλευθερία. «‘Η Ἰστορία τοῦ κόσμου εἶναι ἡ πρόοδος τῆς συνείδησης τῆς ἐλευθερίας», εἶχε πεῖ ὁ Χέγκελ. Οἱ Ἀρχαῖοι “Ἐλληνες ἦταν ἐλεύθεροι γιατὶ πρῶτοι ἀνάπτυξαν τὴν συνείδηση τῆς ἐλευθερίας. ”Ηξεραν πώς μόνο οἱ πολίτες, ἦταν ἐλεύθεροι κι ὅχι ὁ ἀνθρωπὸς γενικά. Γι’ αὐτὸ δ Πλάτων κι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κατάκριναν τὸ θεσμὸ τῆς δουλείας, ὅπως ἔκαμε ὁ

’Αλκιδάμας¹. ‘Ο Χέγκελ παρατηρεῖ πώς οἱ ’Ασιάτες ἥξεραν πώς ἔν ας ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος (ό μονάρχης), οἱ “Ελληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι πώς μερικοὶ εἶναι ἐλεύθεροι, ἐνῶ ἡμεῖς ξαίρουμε πώς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐλεύθεροι². ’Η παγκόσμια ιστορία εἶναι ή πρόοδος τῆς συνείδησης τῆς ἐλευθερίας. Καὶ η θεωρητικὴ φιλοσοφία μᾶς μαθαίνει πώς η ἐλευθερία εἶναι ή πρώτη πνευματικὴ ἀλήθεια. ’Η ἐλευθερία πραγματοποιεῖται στὴν κοινότητα τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι κανεὶς ἐλεύθερος στὸ μέτρο ποὺ καὶ οἱ ἄλλοι γύρω του εἶναι ἐλεύθεροι. Κι ό Λασκαράτος ἔγραψε πώς σημασία ἔχει ὅχι νὰ ζητεῖ κανεὶς τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ νὰ τὴ δίνει.

Οἱ Στωϊκοὶ πρῶτοι ἀνάπτυξαν φιλοσοφικὰ τὴν ἔννοια πώς γιὰ νὰ ἔκτελέσει κανεὶς τὸ καθῆκον του (κατόρθωμα) χρειάζεται ὅχι μόνο σωστὴ διάθεση μὰ καὶ ἐλευθερία βούλησης. ’Αλλ’ η ἐλευθερία δὲ συμφωνεῖ πάντα μὲ τὴ λογική. ’Ο Λάϊμπνιτς καταπιάστηκε μὲ τὸ ζήτημα τοῦ κακοῦ στὴν ιστορία καὶ τὸ καταλογίζει, σὲ μεγάλο μέρος, στὴν ἀνήθικη χρήση τῆς ἐλευθερίας. ”Οπως ὅμως γιὰ τὸν Χέγκελ, ἔτσι καὶ γιὰ τὸν Κρότσε

1. Ο ’Αθηναῖος σοφιστὴς Λυκόφρων προχώρησε περισσότερο : ἀποδοκίμαζε τὴ διάκριση τῶν ἀνθρώπων σὲ τάξεις καὶ χαρακτήριζε τὸ νόμο σὸν ἔνα κοινωνικὸ συμβόλαιο (ἔγγυητὴ τῶν δικαίων). Καὶ ό ’Αντιφῶν ἀποδοκιμάζει τὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ τὶς φυλετικὲς διακρίσεις, ποὺ κατηγορεῖ σὸν βαρβαρικὰ «ἐπιγεννήματα τοῦ νόμου». ’Αφοῦ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὅμοιοι στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, ἀφοῦ ζοῦν ἀναπνέοντας καὶ τρώγοντας, ὑποστήριξε πώς “Ελληνες καὶ Βάρβαροι δὲν διαφέρουν σὲ τίποτε μεταξύ τους καὶ πρέπει νὰ ἔχουν τὴν ίδια μεταχείριση, ἀντίθετα μὲ τὴ γενικὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς νὰ τιμοῦνται οἱ ”Ελληνες συμπατριῶτες, μὲ τὸ κριτήριο τῆς φυλῆς.

2. Η ἔννοια τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας ἀρχισε στοὺς νεώτερους χρόνους ν’ ἀναπτύσσεται μὲ τὴν ’Αναγέννηση καὶ τονώθηκε μὲ τὴ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση καὶ τὴ Διαφώτιση. Πραγματικὰ ἡ ἐλευθερία ἀρχισε περιορισμένα στὴν ’Αγγλία, ἔπειτα στὶς Η.Π. τῆς ’Αμερικῆς καὶ γενικεύτηκε μὲ τὴ Γαλλικὴ ’Επανάσταση, ποὺ τὴ σκόρπισε σ’ ὅλα τὰ κράτη τῆς Δυτ. Εὐρώπης.

ἡ ἴστορία εἶναι ἡ πραγματοποίηση τῆς ἐλευθερίας, μὲ τὴν
ἔννοια τῆς ἐλεύθερης πρωτοβουλίας καὶ τῆς εὐθύνης
τοῦ ἀνθρώπου στὴ διάπλαση τοῦ περιεχομένου τῆς
ζωῆς του, ὅπου δὲ χωρεῖ καμιὰ ἀκαταμάχητη νόμοτέ-
λεια. Τέλος ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότη-
τας, ποὺ ἐπιτρέπει στὰ ἄτομα νὰ κάνουν πράξεις δη-
μιουργικὲς στὰ ἐξωτερικὰ πεδία δράσης, ἀποτελεῖ γιὰ
τὸν Τόυνμπη, τὴν αἰτία ποὺ ἀναπτύσσονται οἱ κοινω-
νίες.

Η ἴστορία εἶναι λοιπὸν τὸ προϊὸν τῆς ἀνθρώπινης
ἐλευθερίας, ποὺ κάθε ἄτομο πρέπει νὰ τὴ θέλει καὶ νὰ
τὴν πραγματοποιεῖ. **Η** τελευταία λέξη τῆς φιλοσοφίας
τῆς ἴστορίας δὲν εἶναι τὸ «γίγνεσθαι» ἀλλὰ τὸ «πράτ-
τειν». Ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸν ἀπό τὸ λογικό μας,
ἀπὸ τὴ λογικὴ χρήση τῆς ἐλευθερίας μας νὰ εἴμαστε οἱ
δημιουργοὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας, ὅπως θέλει ὁ περσοναλι-
σμός. «**Η** ζωὴ τοῦ εἴδους, ὅπως καὶ τοῦ ἀτόμου, δὲν
εἶναι μιὰ μάταιη ἀναπαράσταση, ποὺ μοιάζει κουκλο-
θέατρο, ὅπου κάποια ἐξωτερικὴ δύναμη τραβᾶ τοὺς
σπάγγους καὶ διευθύνει τὶς κινήσεις. **Υπάρχει σ'** αὐτὴν
κάτι τὸ σοβαρό, τὸ τραγικό : εἶναι τὸ δρᾶμα τῆς συνεί-
δησης καὶ τῆς ἐλευθερίας, ὅπου κανένας δὲν μπορεῖ νὰ
προβλέψει τὸ ἀποτέλεσμα, ἀν δὲν εἶναι ἀποφασισμένος
ἀπὸ τὰ πρῶτα», ὑποστηρίζει ὁ Κ. Ρενουβιέ.

Συμπερασματικὰ ὁ ἀνθρωπος ἥταν ἀρχικὰ ὑπό-
ταγμένος στὴ φυλὴ του, ἔπειτα στὸ Κράτος καὶ τώρα
εἶναι μέλος τῆς κοινωνίας¹. Τὸ ἄτομο βρίσκεται μέσα

1. **Η** ζωὴ ἥταν ἀρχικὰ κλεισμένη σὲ μιὰ βαριὰν ἀρματωσιὰ ἀπὸ θε-
σμούς. **Η** δράση κι ἀκόμα ἡ σκέψη ἔσκυβαν κάτω ἀπὸ ἐξαναγκασμούς.
Κάθε πρωτοβουλία, κάθε πρωτοτυπία ἀπαγορεύονταν. Τὸ κριτικὸ πνεῦμα
θεωροῦνταν ἔγκλημα καὶ ἥταν ἀδύνατο νὰ ἐκφραστεῖ. **Αργά-ἀργά** ὅμως ἡ
ἀνθρώπινη ἐξυπνάδα ἀρχισε νὰ ξεφεύγει ἀπ' τὸ ἔνστικτο. **Άλλα** καὶ αὐτὸ
ἔπιβεβαιώνει πόσο ἡ κοινωνικὴ ζωὴ εἶναι χρήσιμη στὸν καθένα γιὰ τοὺς
σκοπούς του. **Η** κοινωνία θεωρεῖται πιὰ ἓνα μέσο γιὰ τὴν πραγματοποίηση
τοῦ ἀτομικοῦ καὶ δχι σκοπός, ὅπου τὸ ἄτομο πρέπει νὰ θυσιαστεῖ.

στὴν κοινωνία ὅπως τὸ δέντρο μέσα στὸ δάσος, ποὺ τὸ πνίγει. 'Ο σοσιαλισμὸς ἀναζητεῖ τὴν ἔξουσία τῆς κοινωνίας, ὁ ὑπαρξισμὸς προβάλλει τὸ ἄτομο καὶ ἡ δημοκρατία προσπαθεῖ νὰ βρεῖ τὶς κατάλληλες συνθῆκες γιὰ τὴν συμβίωση τῶν ἀτόμων. Γιατὶ οἱ ἀνθρωποὶ ζεμοναχιασμένοι φαίνονται ἐλεύθεροι, ἀλλ' ὅταν ἀποτελοῦν μίαν ὅμαδα δένουν μαζὶ τὶς τύχες τους. Τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον εἶναι οὐσιαστικὰ ὁ τόπος ὅπου συγκρούονται τὸ ἄτομο μὲ τὸ πλῆθος, γιατὶ τὸ σύνολο κυριαρχιέται ἀπὸ τὴν παράδοση, ἐνῶ τὸ ἄτομο τείνει στὴ διαφοροποίηση. 'Αλλὰ μὲ ὅλη τὴν ἀτομοκρατία, οἱ μᾶζες παίζουν δλοένα μεγαλύτερο ρόλο, ὅχι μόνο στὴν κοινωνικὴ ζωὴ ἀλλὰ καὶ στὴ διαμόρφωση τῶν ἀτόμων, που ἀποτελοῦν τμῆμά τους.

Κάθε πολιτισμὸς πεθαίνοντας γεννᾶ ἔναν ἄλλο. Κ' ἔρχεται φυσικὰ τὸ ἔρωτημα : Ποιό εἶναι τὸ νόημα αὐτῆς τῆς ἀλυσίδας γεννήσεων καὶ θανάτων ; 'Αδιάκοπη πρόοδος ἢ μάταιη ἐπιστροφή ; "Εχει ἢ δὲν ἔχει νόημα ἡ ἴστορία ; Στὰ μηγύματα τῶν προφητῶν τοῦ Ἰσραήλ, ἡ πόρεια τῆς ἴστορίας δὲν εἶναι οὔτε κυκλική, οὔτε μηχανική. Εἶναι προοδευτική καὶ ἀριστοτεχνικὰ διευθυνόμενη ἔκτέλεση ἐνὸς θεϊκοῦ σχεδίου, που μᾶς ἀποκαλύπτεται μόνο μερικά, ἀλλὰ ποὺ σ' ὅλες τὶς διαστάσεις του, ξεπερνᾶ τὶς ἀνθρώπινες δυνατότητες γιὰ κατανόηση ἢ ὄραματισμό. Κι ὁ Τόυνμπη διατυπώνει τελικὰ τὴν ὑπόθεση πώς, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίφαση μιᾶς κυκλικῆς κίνησης, χωρὶς σκοπιμότητα, συντελεῖται μιά, ὅλο μυστήριο, πρόοδος. 'Αλλ' ὁ Θεὸς τοῦ ἔκλεκτοῦ λαοῦ τῆς Βίβλου, ἡ Θεία Πρόνοια τῶν Χριστιανῶν, τὸ ἔγελειανὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, μοιάζουν μὲ τὸν ἀπὸ μηχανῆς θεὸ τῶν Ἀρχαίων, που δίνει μιὰ λύση στὶς τραγωδίες τους, ἀλλὰ δὲν ἔχουν θέση στὴν ἴστορία, γιὰ νὰ δώσουν ἀπάντηση στὰ ἔρωτηματικά της.

Αὐτὲς οἱ ἀπόψεις ἐνίσχυσαν τὴν ἰδέα τοῦ τυχαίου στὴν ἴστορικὴ ἐξέλιξη. 'Ο ἀριστοτέλης καὶ οἱ φιλό-

σοφοί τοῦ Μεσαίωνα προσδιόριζαν στὴν ἱστορία ἔνα καθορισμένο ἀπὸ πρῶτα τέρμα (τελολογία). Σήμερα ἡ προβολὴ τῆς ἴδεας τοῦ τυχαίου τῶν ἱστορικῶν γεγονότων γκρέμισε αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις. 'Αλλ' ἀν περιμένουμε τὰ πάντα ἀπὸ τὴν τύχη, ἡ ζωὴ χάνει τὴν ἔννοια της καὶ ἡ ἱστορία γίνεται ἔνας δρόμος ποὺ μᾶς πηγαίνει στὸ ἀόριστο. 'Η φιλοσοφία τῆς ἐκλογῆς εἶναι ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. 'Αντίθετα μὲ τὶς ἀπόψεις τῆς οἰκονομικῆς νομοτέλειας, ὁ σύγχρονος καπιταλιστικὸς πολιτισμὸς δὲν ὑπῆρξε οὔτε τὸ ἀναγκαῖο τέρμα τῆς πρόδου, οὔτε ἡ μοῖρα τῆς ἀνθρώπινης ἡ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Μπόρει κανεὶς νὰ πεῖ πώς εἶναι τυχαῖο ἱστορικὸ γεγονός, ἀποτέλεσμα σειρᾶς περίεργων συντυχιῶν. 'Αλλ' ἀπορρίπτοντας τὴ λογικότητα τῆς συμπερασματικῆς συνέπειας, κινδυνεύουμε ν' ἀπαρνηθοῦμε μαζὶ καὶ τὴ λογικότητα τῶν προηγουμένων (αἰτιόκρατία).

'Ο Καρλάνλ ξεσηκώθηκε ἐναντίον τῆς σύγχρονης μηχανικῆς ἀντίληψης τοῦ Σύμπαντος. Τὸ Σύμπαν εἶναι ὅν ζωντανό. 'Αγαπῶ, ἔλεγε, τὴν εἰκόνα τῆς ζωῆς τῶν παλιῶν Σκανδιναυῶν, ποὺ τὴν παρασταίνουν σὰν ἔνα δέντρο, μιὰ μελιά, κ' οἱ ρίζες του βουτοῦν στὸ βασίλειο τοῦ θανάτου. Τρεῖς μοῖρες κάθονται ἐκεῖ καὶ τὶς ποτίζουν, ἀπὸ τὴν ἵερὴ πηγή : Τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον. Κι ὁ συμπατριώτης του, Φίσερ, στὴν «'Ιστορία τῆς Εύρωπης» γράφει πώς μπορεῖ μερικοὶ σοφοὶ νὰ διακρίνουν στὴν ἱστορία κάποιο διάγραμμα, κάποιο ρυθμό, κάποιο προκαθορισμένο σχέδιο. Αὐτὲς οἱ ἀρμονίες εἶναι κρυμμένες γιὰ μένα... Δὲν μπορῶ νὰ ἴδω παρὰ κάποιαν ἀνάδυση ποὺ ἀκολουθεῖ μιὰν ἄλλη, ἔνα μόνο σημαντικὸ γεγονός πού, ἀφοῦ εἶναι μοναδικό, δὲν ἐπιδέχεται καμιὰ γενίκευση. Δὲ γνωρίζω παρὰ ἔναν κανόνα γιὰ τὸν ἱστορικό : νὰ καταλαβαίνει στὸ κύλισμα τῶν ἀνθρώπινων τυχῶν τὸ παιχνίδι τοῦ τυχαίου καὶ τοῦ ἀναπάντεχου. Δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὸ οὔτε κυνισμός, οὔτε ἀπελπισία. Μὲ ὅλες τὶς περαστικὲς πισωδρομήσεις, ἡ

πρόοδος είναι τυπωμένη μὲ μεγάλα γράμματα στὶς σελίδες τῆς Ἰστορίας. Τέλος καὶ ὁ Κρότσε ἀποκρούει τὸν Ἰστορικὸ φαταλισμό, ποὺ δὲ βλέπει πὼς ὑπάρχει πάντα ἔνα μέλλον νὰ πλαστεῖ καὶ πὼς ἡ Ἰστορία εἶναι μιὰ ἀκούραστη προσπάθεια γιὰ τὴν ὄλοένα μεγαλύτερη ἐξύψωση τῆς ἀνθρωπότητας. Οὐσιαστικά, κάθε πολιτισμὸς εἶναι μιὰ διαβάθμιση ἀξιῶν καὶ αὐτὴ ἡ διαβάθμιση ἀλλάζει μὲ τὶς ἐποχές. Ακόμα καὶ ἡ συνείδηση διαμορφώθηκε στὴν πορεία τῆς παιδείας καὶ τῆς δραστηριότητας τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι λοιπὸν κοινωνικὸ κατασκεύασμα. Τελικὰ, πρόοδος στὴν Ἰστορία κατορθώνεται μὲ τὴν ἀλληλοεπίδραση τῶν γεγονότων καὶ τῶν ἀξιῶν. "Ετσι οἱ συντελεστὲς τῆς προόδου συγκλίνουν καὶ σχηματίζουν αὐτὸ ποὺ ὁ Teilhard de Chardin ὀνομάζει «νόσοσφαιρα».

Εἴδαμε πὼς στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ ἡ Ἰστορία ξεφεύγει ἀπὸ τὴ θεολογικὴ ἀντίληψη ποὺ κατευθύνει τὶς τύχες τῆς ἀνθρωπότητας, σύμφωνα μὲ τὶς ἀνεξερεύνητες βουλὲς τοῦ Θεοῦ. "Ετσι φτάνουμε στὸν ὄρθολογισμό, ποὺ ἀποδίνει ὅλα τὰ Ἰστορικὰ γεγονότα σὲ ἐγωϊστικὰ ἐλατήρια μερικῶν προσώπων, χωρὶς νὰ λογαριάζει τὴν ἐξάρτησή τους ἀπὸ δυνάμεις γενικές, ποὺ συχνὰ δὲν μποροῦν νὰ συνειδητοποιοῦν. Ἡρθε ὅμως ὁ ρομαντισμός, ποὺ ἀντιτάχθηκε στὸν ὄρθολογισμὸ κι ἀναγνώρισε πὼς οἱ διάφορες πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις εἶναι προϊὸν τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος, τῆς ἀτομικότητας κάθε λαοῦ (Volksgeist). 'Αλλ' ὅπως παρατήρησε ὁ Χέγκελ, ὅταν ἔνας λαὸς περνᾷ ἀπὸ τὴ μιὰ βαθμίδα τῆς ἐξέλιξής του στὴν ἄλλη, αὐτὸ σημαίνει πὼς τὸ ἀπόλυτο (παγκόσμιο) πνεῦμα, ποὺ ὁ λαὸς αὐτὸς εἶναι μονάχα φορέας του, ἀνυψώνεται σὲ μιὰν ἀνώτερη φάση τῆς ἀνάπτυξής του. «Τὰ ἀτομα, ἀναζητώντας τὶς δικές τους ἐπιθυμίες, γίνονται τὰ μέσα, τὰ ὄργανα ἐνὸς πιὸ ὑψηλοῦ πιὸ ἀπλωμένου, ποὺ τὸ ἀγνοοῦν ἄλλ' ἐκτελοῦν ἀσύνειδα τὸ ἔργο του». Γιατὶ σύμφωνα μὲ τὴ ρήση τοῦ Πασκάλ, «ὅλη ἡ σειρὰ τῶν ἀνθρώπων, στὴ διαδρομὴ

τόσων αἰώνων, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἔνας, ὁ ἕδιος ἄνθρωπος, που ὑπάρχει πάντα καὶ μαθαίνει ἀδιάκοπα».

Θεωρητικά, ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος κληρονόμησε ὅλη τὴ συγκεντρωμένη πεῖρα τῶν προηγούμενων γενεῶν. Ἐλλ' ἡ ἄνθρωπότητα δὲ σχηματίζει σήμερα μιὰ κοινωνία, εἶναι χωρισμένη σὲ πολλὲς διαφορετικὲς κοινωνίες. Καὶ οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις μᾶς πείθουν πὼς αὐτὴ ἡ διαίρεση ἦταν ἀκόμα μεγαλύτερη στὸ παρελθόν. Τίποτε λοιπὸν δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παραδεχτοῦμε τὴν ὑπαρξη μιᾶς φυσικῆς κατάστασης τῆς ἄνθρωπότητας, ἀπλῆς καὶ ὅμοιόμορφης, κοινῆς σὲ ὅλες τὶς φυλές, ἀπ' ὅπου ἀπομακρύνθηκαν μὲ τὴν ἀνάπτυξή τους. Αὐτὸ εἶναι μᾶλλον μὰ προβολὴ στὸ παρελθόν τῆς λογικῆς τάσης στὴ φιλοσοφικὴ ἐνότητα, σὰν ἐξηγητικὸ ἀξιώματα τῶν πραγμάτων, που δὲ δικαιολογοῦν τὰ γεγονότα, ἀλλ' ἀντίθετα τὰ διαψεύδουν. Γιατὶ σχεδὸν πάντα, συναντοῦμε στὶς ἀρχαιότερες περιόδους (π.χ. στὶς γλῶσσες, στὶς θρησκεῖες, στὶς ἴδεες γιὰ τὸν κόσμο, στὴν κρίση τῶν ἀξιῶν) πλῆθος, ἀφθονία μορφῶν καὶ ποικιλιῶν, που δλοένα ἀπλουστεύονται ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση ἢ ἀπὸ τὴν ἀφομοίωση... γράφει ὁ Γάλλος ψυχολόγος A. Lalande. Καί, ὅπως ὁ Σπένγκλερ παραδέχεται, ὁ πολιτισμὸς ἐνώνει τοὺς ἄνθρωπους καὶ τοὺς συγχωνεύει σὲ μιὰ κοινωνία ὅμοιογενῆ, φαινομενικὰ τουλάχιστον.

«Ἡ ἐνότητα εἶναι λοιπὸν ὁ σκοπός, ὅπου ἡ ἄνθρωπότητα τείνει ἀσταμάτητα. Ἐλλὰ γίνεται ὀλέθρια, χαλάστρα τοῦ πνεύματος, τῆς ἀξιοπρέπειας, τῆς εὔτυχίας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, ὅταν ὀργανώνεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, εἴτε μὲ τὴ βία, εἴτε μὲ τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς ἴδεας θεολογικῆς, μεταφυσικῆς ἢ ἀκόμα οἰκονομικῆς», γράφει ὁ Μπακοῦνιν. Μπορεῖ ὁ δογματισμὸς νὰ θέλει νὰ περιορίσει τὴν ἱστορία στὴν ἀπλότητα μιᾶς κρίσης μοναδικῆς καὶ ψεύτικης. Κάθε ἐποχὴ ἔχει τὴ δική της φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Οἱ Γερμανοὶ φιλόσοφοι βλέπουν στὴν ἱστορία τὴν προοδευτικὴ πραγματο-

ποίηση τῆς λογικῆς. 'Ο Κρότος δένει τὴν ἱστορία μὲ τὴν ἡθική. Βλέπει τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἡθικὴ «νὰ ξεπετιοῦνται ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη». Κι δλοι σχεδὸν οἱ φιλόσοφοι τῆς ἱστορίας πέφτουν στὸ λάθος τοῦ τελικοῦ σκοποῦ. "Ομως ὁ Κὸντ παρατήρησε πώς τὸ σύστημα τῶν ἰδεῶν, ποὺ θὰ ἔχει ἀρκετὰ ἵκανοποιητικὰ ἐξηγήσει τὸ σύνολο τοῦ παρελθόντος, θὰ πάρει χωρὶς ἄλλο, μόνο ἔπειτα ἀπὸ αὐτὴν τὴ δοκιμασία, τὴν πνευματικὴ ἥγεσία τοῦ μέλλοντος. Κι δ P. Γκρουσσέ, στὸν Ἱσολογισμὸ τῆς Ἰστορίας, παρατηρεῖ : «'Ο ἀνθρωπος, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ πρᾶσμα τῆς προϊστορίας, κυριολεκτικὰ γεννήθηκε χτές. Πρέπει νὰ μάθουμε νὰ ὑποταχθοῦμε στὸ νὰ εἴμαστε μόνον αὐτὸ ποὺ εἴμαστε : Οἱ ἀρχάριοι τοῦ πολιτισμοῦ». 'Η Διαφώτιση ἔφερε στὴν ἱστορία τὴν ἰδέα πώς ἡ ἀνθρωπότητα προοδεύει. 'Αλλὰ μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε πώς ἡ ἀνοδικὴ τάση ἀποτελεῖ νόμο γενικό.

Γιὰ τὸν Γιάσπερς, ἡ ἱστορία δὲν ἔχει σκοπό, ἀλλ' ἔχει νόημα. Μπορεῖ ἡ παγκόσμια ἱστορία νὰ μοιάζει χάος τυχαίων γεγονότων, ποὺ φαίνονται ἀνακατεμένα σὰν μέσα στοὺς κυκεῶνες ἐνὸς κατακλυσμοῦ. "Ολα πηγαίνουν ἀδιάκοπα ἀπὸ σύγχυση σὲ σύγχυση κι ἀπὸ συμφορὰ σὲ συμφορά, μὲ μόνο σύντομα φωτεινὰ διαλείμματα εὔτυχίας... 'Αλλ' ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ἀπαιτεῖ ν' ἀναζητήσουμε τὸ νόημα, τὴν ἐνότητα, τὴ δομὴ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ποὺ δὲν μπορεῖ πάρα ν' ἀφορᾶ ὅλοκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Συγκρινόμενη μὲ τὴ σημερινὴ ἐνότητα τῆς Γῆς, χάρη στὰ τωρινὰ μέσα συγκοινωνίας, ἡ ἱστορία, ποὺ ξετυλίχτηκε ως σήμερα, εἶναι μόνο μιὰ συλλογὴ τοπικῶν χρονικῶν... 'Αναζητεῖται τὸ νόημα τῆς ἱστορίας. Κι ὅποιος πιστεύει πώς ἡ ἱστορία τείνει πρὸς ἔνα σκοπὸ ἀρχίζει νὰ φτιάχνει σχέδια γιὰ νὰ τὸν πραγματοποιήσει. "Ετσι ὅμως μᾶς δείχνει τὸ μέγεθος τῆς ἀδυναμίας του. Τὰ τολμηρὰ σχέδια, ποὺ ὅσοι κατέχουν τὴ δύναμη ἐπιχειροῦν νὰ θεμελιώσουν πάνω σὲ μιὰν ὅλοκληρωμένη γνώση τῆς ἱστο-

ρίας, ναυαγοῦν μέσα σὲ καταστροφές. Στὸ ἐρώτημα : ποιὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς ἴστορίας, ἀδυνατεῖ κανεὶς ν' ἀπαντήσει διατυπώνοντας ἔνα σκοπό.

Μπορεῖ ὁ Ἐδμ. Χοῦρσελ νὰ νομίζει πώς, δίνοντας μιὰν ἔννοια στὴν ἴστορία, οἱ φιλόσοφοι γίνονται «ὑπάλληλοι τῆς ἀνθρωπότητας». Ἀλλὰ τὰ διάφορα συστήματα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἴστορίας βασίζονται σὲ ὑποθέσεις, που αὐτοχειροτονοῦνται νόμοι. Τὸ νὰ θέλουμε ἡ ἴστορία νὰ ἔχει ἔνα νόημα εἶναι σὰ νὰ προσκαλοῦμε τὸν ἀνθρωπὸν νὰ κυριαρχήσει τῇ φύσῃ του καὶ νὰ δργάνωσει τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, σύμφωνα μὲ τὴ λογική. "Οταν *ἰσχυριζόμαστε* πὼς γνωρίζουμε ἀπὸ πρῶτα τὸ ἀπότερο νόημα καὶ τοὺς δρόμους τῆς σωτηρίας, ἀντικατασταίνουμε μὲ ἴστορικὲς μυθολογίες τὴ δύσκολη πρόοδο τῆς γνώσης καὶ τῆς πράξης. 'Ο ἀνθρωπὸς ἀποξενώνεται ἀπ' τὸν ἀνθρωπισμό του ἀν παραιτηθεῖ ν' ἀναζητεῖ καὶ ἀν φαντάζεται πὼς εἴπε τὴν τελευταία λέξη. Γι' αὐτὸ τὸ νόημα τῆς ἴστορίας βρίσκεται στὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου νὰ δημιουργεῖ τὸ ἴστορικό του γίγνεσθαι, σύμφωνα μὲ τὶς ὑπαγορεύσεις τοῦ λογικοῦ του. "Ἄσ μὴν ξεχνοῦμε ὅμως τοὺς στίχους τοῦ Γκαΐτε :

*Γκρίζα εἶναι, φίλε μου, κάθε θεωρία
μὰ τὸ δέντρο τῆς ζωῆς πάντα πράσινο εἶναι*